

תוכן העניינים

יא	הקדמה
1	מבוא
4	מרחב הקדושה ותוכנית הגאולה
6	מתודולוגיה
7	הקוראן
8	המסורות ומוסריהן
9	אתרי המקורות במרשתת
10	טרמינולוגיה
13	שער ראשון: טבור הארץ
15	1. מסע מוחמד אל המסגד הקיצון
16	המסגד הקיצון וטבור הארץ
21	המסע הלילי והמשיחיות היהודית
25	המסע הלילי במסורות החוץ-קוראניות
27	מוסלמים באלשאם: אל־מִסְג'ֵד אֶלְאֶקְצָא ואיליאא'
29	2. עליית מוחמד השמימה
30	עליית מוחמד וכיפת הסלע
35	עליית מוחמד ממכה
37	מִכָּה כטבור הארץ ושער גן עדן
39	בין ירושלים למכה: סוגיית התפילה והעלייה לרגל
42	המסלול השלם של מסע מוחמד
45	שער שני: ארץ הגאולה
47	3. גאולת ישראל והבטחת האחרית
48	תבוסת פרעה והנחלת הארץ לבני ישראל

52	חורבן בית המקדש
54	הבטחת האחרית (סורה 17, 103-104)
57	עדות המקורות היהודיים
61	וְעַד אֲלֵאחֶיךָ וְהַמָּסַר לְשׁוּמְעֵי הַקּוּרְאָן
62	גאולה ותחייה: הפרשנות והמסורת
63	נהר החול: מְקַאֲתֵל בֶּן סַלְיִמָאן וספר חזון עזרא
68	הבטחת האחרית וקונסטנטינופול
69	בני משה
71	הַמְהִירִי
73	שער שלישי: ארץ התחייה
75	4. תחיית המתים באלשאם
76	הקוראן: תחיית המתים על פני המישור – אֲלֵסֶאֱהֶרָה
79	האפוקליפסה המקראית
82	המסורות: אֲלֵסֶאֱהֶרָה ואלִבְקִיע באלשאם
83	מעלות הקבורה בבִּיַת אֲלִמְקֶדֶס ובאלשאם
88	מעלות אלשאם והאינטרס האִמִּי
90	ירידת האל למשפט בירושלים
94	כתובת שדה בוקר
96	כתובת הפסיפס בכיפת הסלע
101	5. תחיית המתים בארץ ערב
102	בלימת כוחות הרשע: הַדְגֵ'אל וגוג ומגוג
104	תחיית המתים באלמדינה: קדושת בְּקִיע אֲלֵעִ'רְךָד
106	כינוס הקמים לתחייה באלמדינה; תחיית הנביא
109	אלסאהרה ושבחי המוות במכה
111	כוח ההשתדלות של האבנים הקדושות במכה
111	סוגיית קבורת מְהַאגֵ'רוֹן במכה או באלמדינה
112	שילוב קדושת מכה ואלמדינה
113	שימור עליונות ירושלים: הכעבה תבוא אליה
115	מעלות הנקברים ברחבי העולם האסלאמי

- 117 **שער רביעי: ארץ הנביאים**
- 119 6. האבות באלשאם
- 120 שלושת האבות ואלשאם
- 122 ארץ כלל הנביאים וקברותיהם
- 127 הנביאים והמלחמה להגנת הארץ הקדושה
- 131 שבחי היציאה לעבר אלשאם בנתיב אברהם וכלל הנביאים
- 134 האינטרס האמיתי וגבולות ההבטחה לאברהם
- 136 יישוב בְּיַת אלמֶקֶדס הוא חורבן אלמדינה
- 138 7. ישמעאל וזרע אברהם
- 138 ארבעת האבות: אברהם, ישמעאל, יצחק ויעקב
- 139 אברהם אינו יהודי ולא נוצרי
- 141 הפרת ברית אברהם
- 143 זרע אברהם בתפיסת הנצרות
- 145 ישמעאל בנצרות
- 145 תגובת הקוראן
- 147 8. אברהם וישמעאל בוני הכעבה
- 148 אברהם במכה
- 150 תפילת אברהם ליד הכעבה
- 151 הגבהת יסודות הבית
- 153 תפילת בוני הכעבה למען מוחמד ואומתו
- 155 בניית הכעבה וספר היובלים
- 162 בית אברהם במעמד בְּיָהּ
- 165 9. העקדה בין אלשאם ומכה
- 165 גירסת הקוראן: אברהם הולך אל מקום העקדה
- 168 עדות המסורות: עקדה על הסלע בְּיַת אלמֶקֶדס
- 170 קרני האיל בין ירושלים ומכה
- 172 העקדה בַּמֶּנָּא
- 174 סוזומנוס
- 176 ערבים ולא ערבים

- 178 10. הכעבה והנביאים
- 179 אדם הראשון במכה
- 180 הכעבה מאדם ועד אברהם
- 181 מספרי הנביאים העולים לרגל למכה
- 182 בני ישראל ומכה
- 183 ישוע ומכה
- 184 מקלט הנביאים במכה
- 185 אלמדינה והנביאים
- 186 חלוקת קדושת ארץ הנביאים בין בֵּית אלמֶקֶדֶס ומכה
- 187 **שער חמישי: ארץ המקדש**
- 189 11. מקדש שלמה
- 190 שלמה והארץ המבורכת
- 191 עבודת השרים למען שלמה
- 193 מקדש שלמה וכיפת הסלע
- 196 ההבטחה ליעקב וכיפת הסלע
- 198 המלך דוד ועבד אלמֶלֶכ
- 200 הזווית היהודית
- 202 המקדש וכלל הנביאים
- 202 גומחות התפילה במקדש שלמה
- 203 מבנים בשטח בֵּית אלמֶקֶדֶס מימי דוד ושלמה
- 205 12. "הבית הראשון שיוסד לאנשים"
- 206 הכעבה היא הבית הראשון ומקום אברהם
- 207 המודל המקראי: מְרוֹם מְרָאשׁוֹן – מְקוֹם מְקַדְשָׁנוּ
- 209 הפרשנות: מקום אברהם במכה והעלייה לרגל
- 211 אבן מקאם אֶבְרָאִהִים
- 215 13. הבית הראשון לבריאה
- 215 הכעבה ובריאית העולם
- 218 ייסוד הכעבה ארבעים שנה לפני אלמסג'ד אלֶאֱקֶצָא
- 220 אברהם כמייסד הכעבה ובית המקדש
- 222 מסד הכעבה ואדם הראשון

- 226 14. כיווני התפילה (הקבלה) במרחב הקדושה
- 227 קביעת הכעבה כקבלה: עדות הקוראן
- 230 המסורת: נסיבות התפנית מבית אלמקדס לכעבה
- 232 אחרי מוחמד: חידוש המתח בין שני כיווני התפילה
- 236 עדות אלפרנדק
- 237 קדמות הקבלה של הכעבה
- 241 קדושת שתי הקבלות
- 243 **שער שישי: אחרית חזון הגאולה**
- 245 15. רומים, יהודים ומוסלמים
- 246 ניצחון הרומים בארץ הסמוכה והיפוך החזון המשיחי
- 248 הכרונולוגיה של הפסקה הרומית-ביזנטית
- ההתנגשויות עם יהודי אלמדינה: גירוש (חֶשֶׁר) היהודים
- 249 בני אלנצ'יר
- 251 תבוסת יהודי קרייטה
- 253 הניצחונות בערב והמושג פתח
- 253 פתח מול קרייטה
- 254 פתח קרב ובא
- 257 הפרשנות: ניצחונות בוזמניים של הביזנטים ומוחמד
- 259 מנרדפים במכה למנצחים במדינה
- 261 כיבוש אלשאם בעקבות בני ישראל
- 262 מוחמד ואלשאם
- 264 סיכום
- 264 תנודת תבניות הקדושה מירושלים למכה: עדות הקוראן
- 266 התנודה במסורות
- 269 רשימת המקורות וקיצוריהם
- 287 מפתח העניינים והשמות
- 307 מפתח פסוקי הקוראן
- 312 מפתח מקורות אסלאמיים

הקדמה

בספר זה אני מבקש להרים תרומה נוספת לקורא העברי המתעניין בדת ובתרבות האסלאם לדורותיו, וזאת בהמשך לעבודתי על התרגום העברי של הקוראן, שמהדורתו הראשונה פורסמה ב־2005. ניצני הדיונים בפרקי הספר הנוכחי נמצאים בהערות שהוספתי בשולי התרגום, ואשר הורחבו בצורה ניכרת במהדורתו החדשה שפורסמה ב־2016.

חובה נעימה היא לי להודות לאנשים שסייעו לי בשלבים שונים של הכתיבה וקראו את הספר, חלקו או במלואו, והעירו את הערותיהם החשובות: עליזה שניצר, מיכאל לקר, אמיר לרנר ואברהם חכים. תודה מיוחדת לרעייה רובין המלווה במסירות את עבודתי האקדמית מראשיתה לפני עשרות שנים ועד עצם היום הזה. הערותיה על פרסומיי באנגלית ובעברית הבטיחו אותי תמיד מפני כשלים למיניהם ותרמו רבות לשיפור המבנה והתוכן של כל מאמר או ספר. מאחר שכל פרקי הספר מכילים נושאים שנכללו בשיעורים שנתתי בחוג לערבית של אוניברסיטת תל אביב, אני מוצא לנכון להודות גם לתלמידי בקורסים הללו, שנשאו בסבלנות את נטל הטקסטים שהעמסתי עליהם ובכך נתנו לי הזדמנות להעמיק ולשכלל את העיון בהם.

לסיום, אני מבקש להודות לדורון מגן על עריכת הלשון המצוינת של ספר זה, ולדורון ליבנה על הכנת המפתחות המפורטים ומאירי העיניים. ההערות והתובנות הנוספות שכל אחד מהם זיכני בהן היו אף הן לי לעזר רב.

אורי רובין

מבוא

הספר שלפניכם דן בדמותן של שתי ערים, ירושלים ומכה, ובאופן שהן מצטיירות במסורות מראשית האסלאם. אמנם נושא זה נדון כבר בשורה ארוכה של מחקרים, לרבות אלה העוסקים בהשוואת הטיפולוגיה של שתי ערי הקודש הללו.¹ הריברט בוסה (Busse), למשל, ציין כי אפשר להבחין בדמיון בין דמותה של הכעבה כבר בקוראן לבין דמותה של ירושלים במסורות היהודיות הקדם-אסלאמיות. הוא הוסיף כי לאחר מות מוחמד, עת הגיעו המוסלמים לארץ ישראל וסוריה, החל תהליך נדידה של מסורות מירושלים המוסלמית אל מכה. התהליך הואץ על רקע המאבק שהתפתח בין המרכז הפוליטי החדש בסוריה ובארץ ישראל (האמייים) לבין החוגים השמרנים בערב, שיצאו להגנה על מעמדה של המורשת החג'אזית באסלאם והקנו לכעבה את מעלותיה של ירושלים.²

אלה אבחנות נכונות, אבל העבודה הנוכחית מנסה להראות ששורשי התחרות על דרגת הקדושה בין ירושלים ומכה, תחרות שהתעצמה בתקופה האמייית, נטועים בקוראן. כבר כאן נמצאים הניצנים לקדושתה האסלאמית של ירושלים, זאת שלא כדעת חוקרים כגון עמיקם אלעד, הגורס כי תהליך התקדשותה של ירושלים לאסלאם החל בתקופה האמייית.³ באותה רוח קובע עופר לבנה-כפרי כי מרבית המסורות האסלאמיות על אודות קדושת ירושלים צמחו לאחר התבססות

1 ראו בעיקר פיטרס, ירושלים ומכה; לצרוסייפה, ירושלים ומכה.

2 בוסה, ירושלים ומכה, עמ' 243-244.

3 אלעד, מעמדה של ירושלים, עמ' 23.

המוסלמים בהר הבית ובעיקר לאחר מפעלי הבנייה של האַמִּיִּים שם.⁴ בדומה לכך יוסף דרורי קובע כי ירושלים "עוררה אך עניין מועט בימי הח'ליפים הראשונים", וכי האַמִּיִּים הם שהיו פעילים "ביצירת מארג היגדים ואמירות בשבח ירושלים (וסוריה)".⁵ מובן שאין להכחיש את מעורבות האַמִּיִּים בהפצת מסורות בשבח ירושלים, אבל הרושם שקדושת העיר החלה רק בתקופתם הוא מוטעה.

גם זיהוי הביטוי הקוראני הידוע היטב אלמסג'ד אלאַקצא (סורה 17, 1) עם ירושלים, טוענים כמה חוקרים ובהם יצחק חסון, לא התקבע בתודעת המאמינים לפני התקופה האַמִּיִּית.⁶ או בניסוחו של יצחק רייטר המסתמך על מחקרי אלעד, לבנה-כפרי וחסון:

מסוף המאה השביעית החלו (המוסלמים) לקשור את הפסוק בקוראן (17, 1), המציין את המסע המופלא (אלאסראא) של הנביא מוחמד ממכה אל המסגד הקיצון (אלמסג'ד אלאקצא) ואת המסורות בדבר עלייתו לעולמות עליונים (אלמעראג') עם ירושלים.⁷

אותה תפיסה משתקפת בקביעה של יצחק חסון ומשה שרון כי ירושלים אינה נזכרת בקוראן, אף לא ברמז.⁸ מלבד זאת, שורה של חוקרים קובעים כי לא רק שקדושת ירושלים קנתה לה מקום בתודעה המוסלמית רק בתקופה האַמִּיִּית, אלא שמכה הייתה תמיד קדושה יותר. ובמילותיו של ש"ד גויטיין:

עם כל ההערצה שזכתה בה ארץ הקודש בחסידות המוסלמית, מקומה כאין וכאפס לגבי הכעבה ומכה ואגפיה. קדושת ארץ ישראל נתקבלה באסלאם בתוקף ההשפעה היהודית והנוצרית. אך

4 לבנה-כפרי, עיונים, עמ' 43.

5 דרורי, תולדות האסלאם הקדום, עמ' 64.

6 חסון, ירושלים בראייה המוסלמית, עמ' 288-289; אלעד, מעמדה של ירושלים, עמ' 23, עם הפניות למחקרים נוספים.

7 רייטר, השלישי בקדושה, עמ' 164. הכותב מפנה אל אלעד, ירושלים בימי הביניים, עמ' 21.

8 חסון, ירושלים בראייה המוסלמית, עמ' 285; שרון, שבחי ירושלים, עמ' 56.

לאחר שהאסלאם הגיע למלוא התפתחותו, לא הוסיפה להיות בולטת בתודעתו הדתית, ומשנשכחו הזעזועים של תקופת הצלבנים, נעלמה מן האופק הדתי כמעט כליל.⁹

שורה של חוקרים הלכו בדרכו של גויטיין: הם המעיטו בדרגת קדושתה של ירושלים ושללו את קדמותה לעומת קדושת מכה.¹⁰ מכחישיה הקיצוניים של קדמות קדושת ירושלים טענו כי קבצים שבהם כונסו מסורות בשבחי העיר החלו להופיע רק במאה החמישית להג'רה, כגון ספרו של אלְאֶסְטִי שפעל בסביבות 410/ה1019 – ומכאן שעד אז ירושלים לא תפסה מקום נכבד בתודעה האסלאמית.¹¹ האומנם? אם נפנה אל העיר מְכָה נגלה כי הקובץ הקדום ביותר שהוקדש למסורות על אודותיה חובר בידי אֶלְאֶזְרִקִי שמת בשנת 222/ה837. האם נסיק מכאן שלאורך מאתיים שנים מכה לא תפסה מקום משמעותי בתודעת המאמינים? מובן שלא. לכן צריך להפריד בין תולדות קדושתן של ערים לבין מועד הופעת הקבצים שבהם מכונסות מסורות שבחיהן. כינוס המסורות אינו מציין את זמן שגשוג הקדושה אלא את הזמן שבו התעורר כבר הצורך לשמר אותה ולמנוע את שקיעתה מסיבות שהזמן גרמן.¹² לכך נועדו הספרים שבהם כינסו מחבריהם את המסורות העתיקות. את המסורות הללו אנו מוצאים בכל ענפיה הקדומים של הספרות האסלאמית, ובעיקר בפרשנות הקוראן ובביוגרפיות של הנביא מוחמד. המסורות הללו מעולם לא "נותרו כאות מתה" בספרי החדית' (המסורות) ולא נעלמו "בתהום הנשייה", כהגדרתו של רייטר,¹³

9 גויטיין, קדושה, עמ' 126.

10 למשל, סיון, מיתוסים פוליטיים, עמ' 90: "ניתן להוכיח עד כמה לא החשיב האסלאם את ירושלים בשנותיו הראשונות על ידי העובדה כי ירושלים הייתה אחת הערים האחרונות שנכבשו בעת הפלישה לסוריה". ראו גם רייטר, מירושלים למכה, עמ' 14. אבל נפלא ממני ממתן קובעים מסלול התקדמות צבאי לפי קדושת היעד ולא לפי שיקולי אסטרטגיה וטקטיקה בשטח.

11 סיון, שבחי ירושלים, עמ' 265.

12 עיינו גם חסון, ירושלים בראייה המוסלמית, עמ' 298.

13 רייטר, מירושלים למכה, עמ' 16, 21.

ובתקופה המודרנית הקבצים המכילים אותן מודפסים כל פעם מחדש ואף מועלים למרשתת. מן המקורות הללו שואבים המוסלמים בני ימינו הכותבים על מעמדה של ירושלים את השראתם. לכן אבחנתו של רייטר כי בכתיבתם הם ממציאיים "מיתוסים חדשים" אינה תמיד מוצדקת. מוגזמת במיוחד קביעתו הגורפת שהמוסלמים בני ימינו "אסלמו" ו"שערבו" את ההיסטוריה הקדם-אסלאמית של ירושלים.¹⁴ לאמתו של דבר, כבר המקורות האסלאמיים הקלאסיים מספרים מחדש את תולדות בנייתה של ירושלים מנקודת ראות אסלאמית, וזאת מאז אדם הראשון, דרך מלכיצדק מלך שלם [ירושלים], ואחריהם אברהם ויעקב, עד דוד ושלמה.¹⁵ כולם ללא יוצא מן הכלל נתפסים כמוסלמים לכל דבר, ולא רק בעיני כותבים מוסלמים בני ימינו.

מרחב הקדושה ותוכנית הגאולה

קדמות קדושתה של ירושלים באסלאם מסתברת מהשורשים הקוראניים שלה. נקודת המוצא להתחקות אחר השורשים הללו במהלך הפרקים הבאים תהיה האבחנה שכבר בקוראן ירושלים ומכה שייכות למרחב קדושה משותף שבו האל מנהל לאורך כל הדורות תוכנית גאולה למען מאמיניו.¹⁶ גם העיר אלְמְדינה או בשמה הקדום יְתִ'רְב, הנזכר בקוראן (סורה 33, 13), נמצאת באותו מרחב קדושה. אבל בניגוד למכה שקדושתה נטועה בתקופה הקדם-אסלאמית, קדושתה של עיר זו צעירה יחסית, ונוצרה בזכות בואו של הנביא שמת ונקבר בה. המודעות למרחב הקדושה על שני מחוזותיו נמשכה בקרב המוסלמים לדורותיהם, ואולם היחס בין שני מחוזות המרחב מעולם לא נשאר קפוא. לאורך פרקי הספר נעמוד על תנודה פנימית של תבניות קדושה מירושלים למכה. ניצניה של התנודה הזו ניכרים כבר בקוראן,

14 שם, עמ' 51-58.

15 ראו להלן הפרק "הבית הראשון לבריאה".

16 ראו רובין, בין ערב וארץ הקודש.

ואולי כבר קודם לכן. כך לפחות עולה מידיעות הרשומות במקורות שלפנינו, ולפיהן הכעבה, שנבנתה מחדש בימי נעוריו של מוחמד לאחר שניזוקה בשיטפונות, עוצבה בידי ארכיטקט נוצרי לפי מתכונת הכנסיות בסוריה ובארץ ישראל (אלשאם).¹⁷ השיפוץ כלל הכנסת קישוטים פנימיים לרבות תמונות של אברהם מחד גיסא ושל ישוע בזרועות אמו מאידך גיסא.¹⁸ אשר לקוראן, במהלך הפרקים הבאים נראה כיצד תנודת תבניות הקדושה מירושלים למכה מסתמנת בהבדלים בין פסוקים הנסכים סביב ארץ ישראל וירושלים לבין פסוקים מאוחרים יותר שבהם ניתנת עדיפות למכה ולכעבה ואשר מעצבים את קדושתן על פי התבניות של ירושלים וארץ ישראל. המסורות שייבדקו בפרקים הבאים, ואשר נפוצו כבר לאחר התפשטות האסלאם אל מחוץ לגבולות ערב, יראו לנו כיצד נדידת תבניות הקדושה מירושלים לארץ ערב נמשכה ואף צברה תאוצה.

חקר הדינמיקה של מרחב הקדושה בקוראן ובמסורות ייעשה לפי חמישה נושאים מקבילים המשקפים היבטים בקדושת ירושלים, מהקוראן ואילך: (1) טבור הארץ; (2) ארץ הגאולה; (3) ארץ התחייה; (4) ארץ הנביאים; (5) ארץ המקדש. אלה חמש מעלות שירושלים וארץ ישראל ניחנו בהן, ואשר לפחות כמה ממרכיביהן נשאבו אל מכה והכעבה, מקצתן כבר בקוראן עצמו ומקצתן רק במסורת החוץ-קוראנית. בכל אחד מן הנושאים הללו מבצבץ רעיון הגאולה שזוכים לה מאמיניו של האל במרחב הקדושה, וזאת במסגרת תוכנית שהאל מנהל לאורך הדורות. משתמעת מכאן תשומת הלב שהקוראן מקדיש לקורות הדורות שקדמו להופעת מוחמד ואשר כבר בתולדותיהם ניכרת תוכנית הגאולה שהאל מגשים בקרב בני דורו של הנביא המוסלמי.

17 רובין, הכעבה, עמ' 102.

18 אַרְרִיקִי, אֶחְרֵי אֶחְרֵי מֶכָה, עמ' 113.

מתודולוגיה

העיון בתבניות הקדושה ובנדירותן מאזור לאזור ייעשה על יסוד בדיקה השוואתית של מגוון פסוקי קוראן ומסורות – המשך לדרכו של מ"י קיסטר, שסלל את הדרך לתלמידיו, ובהם גם אלה שמחקריהם על ירושלים נזכרים לעיל. ואולם גם קיסטר כמו גויטיין לפניו לא נמנע מלהנמיך את מעמדה של ירושלים לעומת זה של מכה ואף נמנע מלעסוק ברקע הקוראני של ההתמודדות בין שתי הערים. ובמילותיו שלו:

ירושלים יכלה להיחשב רק מקום לתפילת יראים, מקום קדוש שמעלות מיוחדות יש לו בשביל עולי רגל למכה; אבל אי אפשר היה להעניק לה את דרגתה של מכה, ומעולם לא זכתה בה.¹⁹

למרות זאת, קיסטר הוא שהדיר לחקר האסלאם את העיון הטקסטואלי המפורט על יסוד קשת רחבה ככל האפשר של טקסטים. הוא גם היה הראשון שהבחין בפסיקה מרוכזת של מסורות בשבחי ירושלים הרשומה באחד מקובצי פרשנות הקוראן (תַפְסִיר) הקדומים ביותר שיש בידינו, זה של מְקַאֲתַל בן סַלִימָאן (מת 150ה/767).²⁰ הפיסקה מכילה שורת מסורות המונות את המעלות המייחדות את בֵּית אַלְמַקְדַס (ירושלים) מכל שאר המקומות.²¹ עצם הופעת הפיסקה בתפסיר של מְקַאֲתַל מעידה על קדמות קדושתה של ירושלים בתודעת המאמינים.

19 קיסטר, שלושה מסגדים, עמ' 122.

20 קיסטר, קדמותן של מסורות.

21 במהדורה המורפסת של מְקַאֲתַל, תפסיר, הפיסקה מופיעה כתוספת בהערות שוליים של המהדיר בכרך ב, עמ' 513-515 (סורה 17, 1). על מניעי המהדיר שמחק את הפיסקה מגוף הטקסט של מְקַאֲתַל, ראו חסון, יום הדין. ציטוטים מפיסקה זו של מְקַאֲתַל מופיעים בשינויי נוסח אצל אבן אלְמַרְגִ'א, פְצִ'אֲאֵל, עמ' 258-261; אבן אלְגִ'זִי, תאריח' בֵּית אַלְמַקְדַס, עמ' 70-74; מְנַהֲגִי, אֲתַחְאֶף אַלְאֲחִ'צִ'אָא', א, עמ' 104-111; אבן אלְפִקִיה, בְּלִדָאן, עמ' 145-146. ראו תרגום עברי של הפיסקה אצל חסון, ירושלים בראייה המוסלמית, עמ' 308-310.

הקוראן

מאחר שהקוראן הוא נקודת המוצא בדיונים שלהלן – ובכך הם נבדלים מהמחקרים הקודמים על מעמדה של ירושלים באסלאם – מן הראוי להקדים כמה פרטים על אודותיו. הקוראן מכיל את דבר האל אשר על פי המסורת האסלאמית הורד ממרומים אל הנביא מוחמד באמצעות המלאך גבריאל, תחילה בעיר מכה. שם פעל מוחמד כעשר שנים, עד אשר עשה הג'רה לעיר אלמדינה ב-622. כאן המשיך לקבל התגלויות עד מותו ב-632. כלומר פעילות מוחמד כנביא נמשכה, לפי המסורת, עשר שנים במכה ועשר באלמדינה.²²

מרבית עבודת העריכה של הקוראן נעשתה רק לאחר מותו של הנביא והיא נחתמה בימיו של הח'ליפה השלישי, ע'ת'מאן בן ע'פפאן (מת 35ה/656).²³ ההתגלויות האלוהיות ערוכות פרקים פרקים – סורות – 114 במספר. אלא שהן אינן מופיעות לפי סדר התגלותן. למעשה בקוראן עצמו אין פרטים לגבי זמן התגלותה של כל סורה וסורה, ואת כל הפרטים על הכרונולוגיה של ההתגלות אנו שואבים מתוך מקורות חוץ-קוראניים. מקורות אלו מכילים רשימות של הסורות הערוכות לפי סדר התגלותן, המ'כ'איות תחילה ואז המ'ד'ניות. בפרקים הבאים אני מסתמך על רשימה קדומה יחסית המיוחסת לפרשן הקוראן ע'טאא' אלח'ראסאני שפעל בשלהי התקופה הא'מ'יית וראשית התקופה העבאסית (מת 139ה/757). מעניין שהרשימה כוללת 113 סורות בלבד, ללא סורת הפתיחה (אלפ'אתחה), דבר העשוי להעיד על כך שנוסח תפילה זה לא נחשב מלכתחילה חלק מן הקובץ הקנוני של הקוראן.²⁴ רשימת ע'טאא' אלח'ראסאני אינה היחידה, וההסתמכות על כל רשימה כרונולוגית, תהא אשר תהא, מצריכה זהירות רבה. מה גם שחוקרים בני

22 ראו שניצר, מוחמד, עמ' 36.

23 ראו ויצטום, הקוראן ומחקרו, עמ' 135-142.

24 הרשימה נמצאת בספרו של אבן אלצ'ד'יס (מת 293ה/906), פ'צ'א'א'ל אלק'ראן, עמ' 33-34. וראו עוד על סדר התגלות הקוראן, רובין, הקוראן, עמ' 533-536.

ימינו הציעו הצעות משלהם לגבי שחזור סדר ההתגלות "הנכון".²⁵ אף על פי כן, יש ברשימות המסורתיות כדי ללמדנו להבחין בין הסורות המפאיות לבין אלה המדניות, אם כי הסדר הפנימי בכל תקופה מעורפל למדי. באופן כללי אפשר לקבוע כי ההבחנה המתועדת ברשימות המסורתיות בין התקופה המפאית והמדנית עולה בקנה אחד עם הברלים צורניים ותוכניים הקיימים בין סורות של שלב הקדם-הג'רה לבין הסורות המאוחרות יותר.²⁶

מכל האמור לעיל עולה שאינני דוגל בתזה הספקנית שקנתה לה מהלכים במחצית השנייה של המאה שעברה, ולפיה הקוראן אינו המקור האסלאמי הקדום ביותר שבידינו וכי קדמו לו טקסטים שנוצרו במהלך המאות הראשונות לאסלאם. לפי התזה הזאת, האסלאם לא צמח כלל בערב אלא מחוצה לו, ורק בדיעבד התגבשו מסורות המעגנות את ראשיתו במכה ובאלמדינה של מוחמד. אני מציין זאת כי התזה הזו, שאחד מאבותיה היה ג'ון וונסברו (Wansbrough), חלחלה גם אל מחקרים העוסקים בתולדות ראשית האסלאם בארץ ישראל ובהתפתחות קדושתה האסלאמית.²⁷ לכן חשוב לי להדגיש את הקו המפריד בינה לבין המתודולוגיה הבלתי רדיקלית בעליל של העבודה הנוכחית.

המסורות ומוסריהן

אשר למסורות שייבחנו לצד הקוראן, אלה יידלו מתוך קובצי חדית, ספרות הביוגרפיה של מוחמד (סירה), פרשנות הקוראן (תפסיר), היסטוריה (תאריח) ומהקבצים המוקדשים למעלותיהן (פצ'אאל) של ירושלים ומכה. המסורות מכילות את הדברים המיוחסים לנביא וכן

25 ראו רובינסון, לגלות את הקוראן, עמ' 60-96.

26 ראו גם ויצטום, הקוראן ומחקרו, עמ' 158.

27 בייחוד שרון, ערי ארץ ישראל. וראו ביקורת על גישת שרון אצל לבנה-כפרי, עיונים, עמ' 107-109.

לבני דורו ובני הדורות שאחריהם. בקרב חוקרים בני ימינו יש הבחנים את המסורות לא רק לפי תוכנן אלא גם תוך עיון בשלשלות המוסרים (אֶסְנָאד, ר' אֶסְאָנִיד) של כל אחת מהן,²⁸ לרבות המסורות העוסקות בירושלים.²⁹ אבל בפרקים שלהלן לא נרחיב בעניין האסנאד, וניתן למסורות לדבר בעד עצמן. מלבד הרצון להימנע מסרבול הדיון, עצם ניתוח שלשלות המוסרים עלול להסיח את הדעת מהמסר הגנוז במסורת עצמה, מה גם שספק גדול אם שושלות המוסרים, במיוחד כאלה המגיעות עד הנביא עצמו או עד אחד מבני דורו, הן מהימנות לכל אורכן. מלבד זאת, בחקר האסנאדים כבר עסקו חכמי האסלאם לדורותיהם כדי להבדיל בין מוסרים מהימנים לבין זיפנים וכך לדעת איזו מסורת "נכונה" ואיזו איננה כזו.³⁰ אבל שאלת "הנכונות" אינה עומדת על הפרק בספר זה, כי כל מסורת שאנו קוראים היום במקורות המסורות לסוגיהם – אם היא "נכונה" ואם לאו, אם היא מיוחסת לנביא ואם לבני דורות מאוחרים יותר, אם היא "אותנטית" או "מפוברקת" – כל מסורת כזאת תורמת להכרת המגמות והנטיות השונות והמשתנות שרחשו בתודעת המאמינים לדורותיהם.

אתרי המקורות במרשתת

המקורות המצוטטים בספר זה מצויים רובם ככולם במרשתת. ואלה האתרים העיקריים שבהם נעזרתי לצורך איתור החומרים שמהם בנית את פרקי הספר:

פרשנות הקוראן: <http://www.altafsir.com>.

ספרות המסורות – אלמוסועה אלשאמלה: <http://www.islamport.com>.

קובצי החדית' הקנוני ופרשנותם – אלח'דית' אלשריף: <http://hadith.al-islam.com/Loader.aspx?pageid=261>.

28 עיינו לנדאו־טסרון, החדית', עמ' 205–215.

29 אלעד, מסורת ערבית קדומה. ראו גם הנ"ל, מעמדה של ירושלים, עמ' 20–21.

30 עיינו לנדאו־טסרון, החדית', עמ' 197–199.

מקורות יהודיים – פרויקט השו"ת: <https://www.responsa.co.il/home.he.aspx>

למרות השימוש בגירסאות הדיגיטליות של המקורות, בהערות השוליים הבאתי מראי מקום (כרך ועמוד) למהדורות מודפסות של המקורות הערביים. אלא שבכל הנוגע למקורות פרשנות הקוראן, הסתפקתי בציון מספר הסורה והפסוק, למשל, טַבְרִי, תפסיר (סורה 17, 1).

פסוקי הקוראן מובאים בתרגום עברי המבוסס בשינויים פה ושם על המהדורה השנייה של תרגומי לקוראן (2016) ועל המהדורה הדיגיטלית המתוקנת שהועלתה לאתר ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב (מאי, 2018).

טרמינולוגיה

בטרם אגש לעצם העניין, אבהיר כמה מונחים הנוגעים למחוז הצפוני של מרחב הקדושה, שחלקם כבר הופיעו לעיל ואשר ילוו אותנו לאורך הפרקים. במסורות על חיי מוחמד הכינוי השכיח לאזור צפונית לערב הוא אלשאם (الشام), כלומר סוריה רבתי, ובכללה ארץ ישראל ועבר הירדן. אף שהצורה סוּרְיָה (سورية) קיימת בטקסטים האסלאמיים המתארים את כיבושי הערבים מחוץ לערב, היא איננה מתייחסת לכלל השטח הידוע כאלשאם ולכן לא נשתמש בה, אלא בצורה אלשאם.

לצד המונח אלשאם, משמשת במקורות גם הצורה פְּלֶסְטִין (فلسطين). אין זו אלא הצורה הערבית של השם שניתן לארץ ישראל מאז ימיו של הקיסר אדריאנוס (מת 138) – פלסטינה (Palestina).³¹ הצורה פְּלֶסְטִין הייתה ידועה בקרב הערבים כבר בימי מוחמד, והיא מופיעה במסורות

31 צפרייר, הפרובינציות, עמ' 352-353. מאז המאה החמישית היו בפלסטינה הרומית-ביזנטית שלושה תת-מחוזות: פלסטינה הראשונה (Palestina Prima) שהייתה במרכז הארץ, פלסטינה השנייה (Palestina Secunda) שהייתה בצפון, ופלסטינה השלישית (Palestina Tertia) שהקיפה את דרום עבר הירדן, הנגב וחצי האי סיני, חלקו או כולו. ראו לואיס, עלי היסטוריה, עמ' 47-51; גיל, ארץ ישראל, עמ' 91.

העוסקות בתולדות חייו. אבל הצורה השכיחה יותר לציין השטח הכולל את פֶּלֶסְטִין וכן את עבר הירדן (בערבית: אֶלְאֶרְדֵן, الأَرْضُ) היא אלשאם. בקוראן עצמו יש כמה וכמה אזכורים של ארץ ישראל, אם כי לא בשם הזה, שמעולם לא שימש את המוסלמים, ואשר אנו משתמשים בו כאן רק לצורך הבהירות. באחד הפסוקים (סורה 5, 21) הארץ שאליה משה ציווה על בני ישראל להיכנס היא אֶלְאֶרְץ אֶלְמַקְדֶּסָה, הארץ הקדושה, או אדמת הקודש, כפי שהציע גויטיין.³² אותה ארץ שהונחלה לבני ישראל מכונה גם "הארץ אשר נָתַנו בְּרַכְתָּנוּ בָּהּ", כלומר ברכתו של אללה פרושה עליה (סורה 7, 137). זו גם הארץ המבורכת שאברהם בא אליה ממולדתו (סורה 21, 71). גם שלמה שכן בה (סורה 21, 81). זו גם הארץ שבה נמצא אֶלְמַסְג'ֵד אֶלְאֶקְצָא (המסגד הקיצון), אשר לפי התיאור שוכן בשטח שאללה פרש את ברכתו על סביבותיו (סורה 17, 1). מלבד זאת הקוראן מתייחס לאותה ארץ בתואר אֶדְנָא אֶלְאֶרְץ, הארץ הסמוכה (סורה 30, 3).

כמו המונח ארץ ישראל, גם השם ירושלים (בערבית: אֶרְשָׁלִים) אינו רווח במקורות הערביים הקדומים, אבל בכל זאת נשתמש גם בו למען הבהירות. המקורות עצמם מעידים כי ירושלים נודעה בימיו של הנביא כְּאֵילִיאָא (إيلياء). צורה זו משקפת את השם איליה קפיטולינה (Aelia Capitolina) שהרומים נתנו לירושלים, גם זאת מאז ימי אדריאנוס. אבל במקורות על חיי מוחמד ניתנה עדיפות לשם בֵּיִת אֶלְמַקְדֶּס.³³ אמנם כמה חוקרים טענו שהשם הזה נכנס לשימוש רק לאחר מות מוחמד,³⁴ אבל אין להתעלם מתפוצתו של שם זה במקורות הקדומים ביותר המתארים את חיי הנביא. אופיינית במיוחד העובדה שבמסורות הקובעות שבשלב מסוים מוחמד התפלל לכיוון ירושלים,

32 גויטיין, קדושה, עמ' 121.

33 ראו למשל יאקות, מְעַג'ם אֶלְבְּלָדָאן, ה, עמ' 167 (ערך אֶלְמַקְדֶּס), מסורת הקובעת שאיליאא הוא שמה של אישה שבנתה את העיר לכן אין לכנות את המקום בשם הזה. הכוונה ככל הנראה להלנה (248–329 לסה"ג), אמו של הקיסר קונסטנטינוס הראשון.

34 גיל, ארץ ישראל, עמ' 94: "זמן-מה לאחר הכיבוש התחילו [המוסלמים] להשתמש בשם בֵּיִת אֶלְמַקְדֶּס". ראו גם שרון, ערי ארץ ישראל, עמ' 105.

נאמר שהוא פנה לכיוון בֵּית אֱלֹמֶקֶדֶס,³⁵ או לכיוון אלשאם.³⁶ עוד יש לציין שהצורה בֵּית אֱלֹמֶקֶדֶס מציינת לא רק את ירושלים בכללותה אלא לעתים מתייחסת להר הבית ולבית המקדש עצמו, שהוא מקור הצורה.³⁷ כפי שאנו עתידים לראות,³⁸ הצורה בֵּית אֱלֹמֶקֶדֶס, שהיא עברית ביסודה, שקולה לצורה הערבית מִסְגֵּד (מסגד) המופיעה בקוראן לתיאור בית המקדש (סורה 17, 7), כמו גם לתיאור יעד מסעו הלילי של הנביא, הלוא הוא אֱלֹמֶסְגֵּד אֱלֶאקְצָא (סורה 17, 1).

מונח נוסף שיופיע רבות במהלך הפרקים הבאים הוא כיפת הסלע (קַבֵּת אֶלְצִחְרָה). מבנה זה הוקם על הר הבית בימי הח'ליפה האַמִּי עבד אלמַלֵּך בן מֶרְוָאן (מת 705/ה86), וניצב שם עד היום ומוכר בזכות כיפת הזהב שלו. מובן מאליו שהוא אינו נזכר בקוראן, שבו מוצאים אנו רק את אֱלֹמֶסְגֵּד אֱלֶאקְצָא המציין את הר הבית.

35 למשל, אבן סַעַד, טַבְּקָאֵת, א, עמ' 241–244.

36 למשל, יונס בן בַּכִּיר, אֶלְסִיר וְאֶלְמַעְיָאזִי, עמ' 200.

37 ראו לבנה-כפרי, עיונים, עמ' 36.

38 ראו להלן הפרק "מסע מוחמד אל המסגד הקיצון".